

UDK 264-931(497.16Bar)“13/16”
[726.54:282] (497.16)“13/16”
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 20. listopada 2015.
Prihvaćeno za objavljivanje: 5. travnja 2016.

KOLEGIJALNA CRKVA S. HELIE DE ANTIBARO*

Savo MARKOVIĆ, Bar, Crna Gora

Na osnovu arhivskih podataka i literature, prikazan je istorijat kolegijalne crkve sv. Ilije u Baru, podignute najvjerojatnije u prvoj polovici 14. stoljeća nastojanjem duhovnog dostojanstvenika Dominika Corvace. Dok njena religijska važnost raste, kasnosrednjovjekovni i ranonovovjekovni izvori je kontekstualizuju u sve složenije urbane i društvene odnose. Ističući se vrsnom izradom, kako svjedoči barski nadbiskup Andrija Zmajević, egzistirala je do sredine 17. stoljeća kao zborna, a jedno vrijeme i katedralna crkva Bara.

KLJUČNE RIJEČI: Bar, zborna crkva sv. Ilije, srednji vijek, rani novi vijek, vizitacije.

Raspoloživi arhivski i poznati historiografski podaci ne omogućuju pouzdano lociranje barske crkve sv. Ilije. Na osnovu razmatranih izvora i literature, zaključuje se da se nalazila u gradskom jezgru. Rijetke vijesti o njoj nagovještavaju da je riječ o važnom središtu duhovnog života, koje je tokom nekoliko stoljeća obogaćivalo sakralno i graditeljsko nasljeđe Bara. Egzistirajući kao zborna, crkva sv. Ilije je u jednom istorijskom razdoblju preuzela funkciju barske katedrale.

Koliko je poznato, crkva sv. Ilije najranije se spominje u prvoj polovini 14. stoljeća, u dokumentu od 5. ožujka, bez naznačene godine, kada se »Pro Dominico Corvace« iz Barske dijeceze, u papirskoj kancelariji izdaje »licentia aedificandi ecclesiam sub invocatione S. Eliae«. ¹ Moglo bi se pretpostaviti da je to bilo prije 1333. godine i da je isti *Dominicus Corvace*, *archipresbiter* zborne crkve sv. Petra u Baru, bio barski nadbiskup od 1349. do 1360. godine. ²

* Rad se objavljuje na crnogorskom jeziku na kojem je i napisan.

¹ Jadranka NERALIĆ, *Priručnik za istraživanje hrvatske povijesti u tajnom vatikanskom arhivu, od ranog srednjeg vijeka do sredine XVIII. stoljeća – Schedario Garampi*, sv. 1, Zagreb, 2000., str. 112.

² Dominik, starješina, nadžupnik, nadpop (*archipresbiter*) zborne crkve sv. Petra u Baru. Po smrti barskog nadbiskupa Ivana Zaulinija, izabrao ga je *Capitulum Ecclesiae Metropolitanae (Illyricum Sacrum*, p. 71), ali se iz bule imenovanja Zaulinija saznaje da je pravo izbora pripadalo svim četirima barskim kaptolima. Klement VI. je 31. januara 1349. u Avignonu izbor potvrdio, zatraživši od Dominika da benediktinski samostan Sv. Marije Ratačke štiti od posezanja svjetovnih moćnika. Dominik je posvećen od prenestinskog biskupa Petra, a nadbiskupski plašt je primio 29. aprila 1349., od kardinala Galanda i Bernarda. Prema dokumentu od 14. marta 1349., »Dominicus electus Antibaren. et Dioclen. obligavit 80 florenos«, kao i njegov prethodnik.

Na osnovu predaje, zabilježena su i neka svjedočanstva o crkvi posvećenoj starozavjetnom proroku. Barski nadbiskup Marko Jorga 15. juna 1697. saopštava podatak o crkvi posvećenoj sv. Iliji u Šušanj (»Bila je takođe u ovom mjestu Šušanj jedna crkva slavnog sv. Ilije od koje se vide samo neki ostaci.«).³ Uz rijeku Željeznicu postoji lokalitet *Ilino*. Đurđe Bošković navodi da se na jedan kilometar sjeverno od Starog grada Bara u jednom kršu u stijeni mogu zapaziti ostaci maltera i štuta za koje mještani vjeruju da je nekad bila crkva sv. Ilije.⁴

Crkva i njeni klerici se svakako pominju 8. februara 1333. godine, kada je *presbyter Marcus Stanopoli, clericus* sv. Marije u Baru, testamentom ostavio »clericis sci Elie« 12 perpera.⁵

Crkva sv. Ilije je bila, pored katedralne, jedna od tri zborne crkve (»ecclesiae collegiatae«) Bara, koje su, prema barskom nadbiskupu Bizziju, imale po šest kanonika i jednog arhiepizvitera.⁶ D. Farlati i J. Coleti u *Svetom Iliriku* navode da je sv. Ilija bila jedna od tri gradske crkve koja je imala svoj manji kolegij kanonika.⁷ Barski kanonici prvostolne i triju zbornih crkava su 1341. godine izabrali nadbiskupa Ivana III Zaulinija,⁸ što je potvrđeno bulom njegovog imenovanja (»...quae quidem Capitula earumdem Ecclesiarum Collegiatarum una cum dictis Archidiacono et Capitulo ipsius Ecclesiae majoris electioni Archiepiscopi Antibarensis... de antiqua et approbata, et hucusque pacifice observata consuetudine interesse..., convenientes in unum, et quoad hoc unum Capitulum facientes«).⁹

Nekoliko pisanih svjedočanstava iz 15. vijeka u kojima se pominju rektor, kanonici i beneficiji sv. Ilije ukazuju da se radilo o važnoj gradskoj crkvi. *Vitto* je bio rektor »ecclesie sancti Elie Antibarensis« 30. januara 1457. godine, a njemu se tada, kao i barskom kanoniku Marianu, obraća papa Kalikst III. u vezi sa spremnošću učešća s dvanaest zlatnih

Upravljaio je Barskom nadbiskupijom i metropolijom u teškim vremenima, kada je car Dušan počeo progoniti katoličku vjeru i kad je u vrijeme Stefana Uroša njegova mati Jelena bila žestoka protivnica katolicima. Ivan MARKOVIĆ, *Dukljansko-barska metropolija*, Zagreb, 1902., str. 195. »A Latinis eorumque sacris non solum ipse alienus erat, sed longe acerbior animo abhorrebat Helena mater ejus foemina ferox & imperiosa.« Daniele FARLATI – Jacobus COLETI, *Illyrici Sacri*, tomus septimus, Venetiis, MDCCCXVII., p. 77. I. Marković, međutim, osporava tačnost Coletijevog navoda o Dominikovom izboru od strane metropolitanskog kaptola. Ante DRAČEVAC, »Dominik«, u: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 3, Č-Đ, (gl. ur. Trpimir MACAN), Zagreb, 1993., str. 486. »Dominicus archiepiscopus Antibaren.« se pominje i u dokumentu iz Avignona od 2. marta 1360. J. NERALIĆ, *Priručnik za istraživanje hrvatske povijesti u tajnom vatikanskom arhivu*, str. 119-120.

³ Šerbo RASTODER, »Izvještaj Marka Giorga o Barskoj nadbiskupiji 1697.« (prijevod: msgr. Petar Perkolić), *Istorijski zapisi*, god. 67, br. 1-2, Podgorica, 1994., str. 159.

⁴ Đurđe BOŠKOVIĆ, *Stari Bar*, Beograd, 1962., str. 175.

⁵ Risto KOVIJANIĆ, »Barski maslinjaci XIV vijeka«, *Istorijski zapisi*, god. 11, knj. 14, 1-2, Cetinje, 1958., str. 320.

⁶ Marin BIZZI, *Iskušenja na putu po Crnogorskom primorju, Albaniji i Srbiji 1610. godine*, Budva, 1985., str. 27.

⁷ »Tria erant minora Collegia Canonicorum, quas vocant Collegiatae, duo in civitate S. Petri, & S. Eliæ, quibus urbana, tertium S. Mariæ in suburbio, cujus Præsidi suburbana procuratio animarum demandari solebat. Senis vel quinis singula Canonicis constabant, & qui singulis dignitate & auctoritate praesidebat, is Archiepresbyter appellabatur.« D. FARLATI – J. COLETI, *Illyrici Sacri* tomus septimus, p. 12; I. Marković navodi da »Koleti veli, da je u ovim trima zbornim crkvama bilo po 5 ili 6 kanonika, a stariji od njih da se zvaše nadpop.« I. MARKOVIĆ, *Dukljansko-barska metropolija*, str. 120.

⁸ »...a Canonicis Ædis Metropolitanæ, & a Capitulis trium Ecclesiarum, quas Collegiatae vocant, de communi sententia electum ...« D. FARLATI – J. COLETI, *Illyrici Sacri*, tomus septimus, p. 70.

⁹ I. MARKOVIĆ, *Dukljansko-barska metropolija*, str. 194-195.

dukata za finansiranje krstaškog rata.¹⁰ Papa je 26. januara 1456. poslao franjevca stroge discipline (opservanta) Mariana iz Siene, kao legata, tj. nuncija i kolektora, u Dalmaciju (»in Provinciam Dalmatiæ, ac præcipue ad Civitatem Ragusii«), da u tamošnjim komunama i od naroda prikupi novac i pomoć »ad bellum sacrum adversus Turcas«.¹¹ S obzirom na pojavu oklijevanja u vezi s granicama fra Marianove apostolske nadležnosti, papa je 3. februara 1457. pojasnio: »... declaramus, quod Provincia Dalmatiæ tibi comissa est, scilicet ab Antibari inclusive usque ad Triestem cum pertinentiis suis includendo Croatiam cum tota Istria.«¹² U svakom slučaju, indulgencija je dodjeljivana za tri mletačka dukata, a kako su u žaru krst uzeli i mnogi nesposobni, fra Mariano iz Siene ih je mogao ubijediti da odustanu od odlaska u krstaški pohod.¹³

Sredinom 15. stoljeća, indikativna je povezanost barske porodice *Mozi* s crkvom sv. Ilije. Moguće da je pripadnik ove gradske familije bio jedan od njenih kanonika. *Pre Matio Mozi de Antivaro* je 27. septembra 1464. bio kapelan u Rijeci dubrovačkoj (Ombla), kada je, krećući na hodočašće u Rim, sastavio testament.¹⁴ Umro je, međutim, od kuge. Epitrop njegovog testameta je bio sveštenik *Nicolo Moz*, njegov stric (*barba*). Matijin otac se zvao Damjan i njemu je testator ostavio svoje pokretne stvari i nepokretnosti u Baru, dok je miraznu imovinu svoje majke po njenoj smrti opredijelio za udaju svojih sestara Maruše i Katarine. *Marussa* i *Catarina*, o čijoj se udaji osim oca morao postarati i stric (»cum consentimento de pre Nicolo mio barba«), ako su se mogle udati s dotom u drugim posjedima, trebale su kuću koju *Matio* ima u Baru »rezervisati« u eklezijastičke svrhe. »La caxa qual ho in Antivaro« se tako nije mogla prodati, donirati, otuđiti, založiti ili zbog duga prebiti, nego je trebala da prelazi s koljena na koljeno na sveštenika koji se nađe »in nostri gradi«.¹⁵ Ukoliko, međutim, takvog ne bude, kapelan *Matio* je odredio da kuća pripadne kanonicima sv. Ilije u Baru, koji je ne smiju opteretiti ni prodati, već samo među sobom (»infrasi«) uživati. Na taj način im je mogla služiti kao svojevrsna *canonica*.¹⁶ Posebna odredba zavještanja odnosi se na obaveze tih duhovnika: ukoliko bi htjeli da nešto »oposle« s njom, zavještaočevi bližnji su kuću mogli dati nekom svešteniku da je za života uživa i da ide od sveštenika svešteniku (»et che vaga de prete a prete«), a onaj koji bude imao kuću u državini, trebao je u crkvi sv. Ilije svake godine služiti po šest misa za *pre*

¹⁰ »Calistus etc. Dilecti fili Salutem etc. Supplicatum fuit nobis pro parte vestra quod pro salute anime vestre, vos a falso (verso) testimonio inscientur prestito absolvere de benignitate apostolica dignaremur: Cum parati sitis tribuere ad expeditionem sancte Cruciate. xii. ducatos aurj: vestris igitur precibus Inclinati a dicto testimonio Vos et quemlibet Vestrum auctoritate apostolica absoluiimus satisfacto tamen prius per vos proximo aut lesio. Datum XXX Januarij Anno Secundo. Mariano Canonico Antibarensi et Vitto Rectori ecclesie santi Elie Antibarensis.« *Il »Liber brevium« di Callisto III. La Crociata, l'Albania e Skanderbeg*. Descrizione, introduzione, edizione in regesto e parzialmente integra, e indici: Matteo SCIAMBRA – Giuseppe VALENTINI – Ignazio PARRINO, Palermo, 1968., p. 118.

¹¹ D. FARLATI – J. COLETI, *Illyrici Sacri* tomus septimus, p. 91.

¹² D. FARLATI – J. COLETI, *Illyrici Sacri* tomus septimus, p. 91.

¹³ *Il »Liber brevium« di Callisto III.*, p. 120.

¹⁴ Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), *Testamenta notariae* (TN), sv. 20, ff. 17r-18r. Na ustupanju snimka ovog arhivskog dokumenta, njegovoj kolaciji i vrijednim sugestijama, najljubavnije zahvaljujem prof. dr sc. Nelli Lonzi.

¹⁵ DAD, TN, sv. 20, f. 17r.

¹⁶ Uporedi: Pavaša VEŽIĆ, »Crkvice Sv. Julijane u Splitu«, u: *Munuscula in honorem Željko Rapanić, Festschrift on the occasion of his 80th birthday* (ur. Miljenko JURKOVIĆ – Ante MILOŠEVIĆ), Dissertationes et Monographiae 5, Zagreb – Motovun – Split, 2012., str. 379.

Matio Mozi-ja i njegove mrtve.¹⁷ Dok se njegov stric Nikola, takođe sveštenik, za napisano imao pobrinuti na najbolji način, zanimljivo je da je testator svoj misal zavještao crkvi sv. Marije Magdalene (Mandaljena) u Župi dubrovačkoj.¹⁸

Slična testamentarna zavještanja koja kao korisnike legata imaju sveštenike sv. Ilije, nalaze se i kasnije. Sveštenik *Matheus* Piper iz Bara, pleban »S. Marie de Bristhis«, 28. aprila 1484. je u Veneciji svešteniku crkve »S. Helie de Antibaro« namijenio pola zakupa njegove kuće pored barskog kaštela, kao i »breviarium meum«.¹⁹ Dodiri s vjericima u sklopu pastoralnog djelovanja su od pripadnika niže crkvene hijerarhije iziskivali posjedovanje psaltira, brevijara, priručnika o krštenju i pokajanju, ali i opštijih teoloških knjiga, na osnovu kojih su se mogla prenositi znanja neophodna u duhovnom i obrednom radu sveštenstva.²⁰ Brevijar, odnosno časoslov – liturgijska knjiga s »čitanjima« i naslikanim prizorima iz Starog i Novog zavjeta, s tekstovima crkvenih otaca i naučitelja, antifonama, himnima, homilijama i molitvama koji se mole svih dana u godini – podijeljen je na osam dijelova, tj. časova. *Rimski brevijar*, koji će postati uzor za druge zbornike tekstova koji se koriste u služenju liturgijske ceremonije, sastavljen je u 13. vijeku²¹ Testamentarnim legatima su, kako ekonomski patrimonij, tako i crkvene knjige, kodeksi, patristički tekstovi i drugi spisi korisni za dijecezanske škole, propovijedanje i duhovni rast postajali dijelom zbirke eklezijastičkih institucija.²²

Sveštenik Dominik iz Bara (»prete Domingho de Antivari«), kapelan mletačkog patrijarha Antonia Contarena i kum barskog patricija Bernarda Dalmasa, službom kanonika još 1528. godine vezan za venecijansku crkvu S. Pietro di Castello, testamentom je 24. juna 1554. godine crkvi sv. Ilije u Baru namijenio jedan dukat.²³

S obzirom da navedena crkva nije ubilježena niti posebno označena na Camociovoj graviri koja prikazuje Bar 1571. godine, razložno je pretpostaviti da se nalazila unutar gradskih zidina, urasla u najstarije urbano jezgro. Promjena državno-političkih okolnosti kojima je izložena komuna Bar prvih godina nije uticala na liturgijske funkcije svetišta sv. Ilije. U ovoj zbornoj crkvi se u martu 1579. godine, kada je u sklopu apostolske vizitacije Agostina Valiera²⁴ pohodio upravitelj Barske nadbiskupije Blaž *Baptalea*, redovno obavljalo jav-

¹⁷ DAD, TN, sv. 20, f. 17r.

¹⁸ DAD, TN, sv. 20, f. 17r.

¹⁹ Savo MARKOVIĆ, *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*, Perast, 2014., str. 740, 802.

²⁰ Mladen ANČIĆ, »Inventar splitskoga kancelara i javnog bilježnika Tome Colutii de Cingulo (Prilog poznavanju prvih humanističkih krugova u Dalmaciji)«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, vol. 47, Zadar, 2005., str. 126-127.

²¹ Uporedi: Savo MARKOVIĆ, »Barski patriciji *Menze* (Menče) – prilog poznavanju romansko-slovenske simbioze«, *Istraživanja*, br. 25, Novi Sad, 2014., str. 99-100.

²² Upravo je papa Sikst IV. (1471. – 1484.), uz pomoć humanista Giovannija Andree Bussija i Bartolomea Platine, proveo zavještanje Nikole V., koji je s oko 3.000 svezaka, s pristizanjem drugih, manjih zbirki knjiga, stvorio jezgro moderne vatikanske biblioteke. Antonio MANFREDI, »Gli umanisti e le biblioteche tra l'Italia e l'Europa.«, u: *Il rinascimento italiano e l'Europa*, vol. 2, *Umanesimo ed educazione* (a cura di Gino BELLONI – Riccardo DRUSI), Vicenza, 2007., pp. 269, 272, 273.

²³ S. MARKOVIĆ, *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*, str. 761-762.

²⁴ Jedna od najdominantnijih ličnosti mletačkog vjerskog i kulturnog života tog vremena, kako piše Gaetano Cozzi, Agostino Valier bio je najstrastveniji i najpromućurniji sprovodilac protivreformacije. Biskup Verone od 1565., zatim od 1583. kardinal i jedan od kandidata za papu u konklavi nakon smrti Urbana VII., prijatelj jezuita, bio je i veliki poštovalac Carla Borromejskog. Tokom vizitacije 1579. godine, s Korčule prije 15. marta stiže u Kotor (»Bijasmo primljeni s velikim veseljem od tih Kotorana, koji se smatraju najplemeniti-

no bogoslužje.²⁵ U to vrijeme barski nadbiskup je bio Ambroz Kapić (*Capitius*), imenovan 9. januara 1579. godine²⁶ U doba nadbiskupa Toma Ursinija (1599. – 1607.), crkve sv. Ilije u gradu i sv. Marije izvan grada opsluživala su tri sveštenika.²⁷

Barski nadbiskup Marin Bizzi je prilikom prve vizitacije Baru službu održao »in ædem S. Eliæ«.²⁸ U vizitaciji iz 1610. godine Bizzi navodi da je nadbiskupska crkva sv. Đura »raskošno građena sa svojim zvonikom na hridi« i dodaje da su osim ove, bile tri zborne crkve: sv. Petar, sv. Ilija i Gospa izvan zidina u predgrađu više grada, sa šest kanonika i jednim nadpopom u svakoj.²⁹ Tom prilikom vizitator konstatuje da su u sv. Iliji ostale samo tri nadarbine.³⁰ Izdvajanje suburbane kolegijalne crkve posvećene Gospi ukazuje da se crkva sv. Ilije nalazila u gradskom okviru omeđenom fortifikacijama. »Ostalo, s dobrima drugih crkava (18 u gradu, a 48 izvan grada), uzurpirano je od Turaka protivno paktovima usvojenim kad se grad predao. Izuzetak čine crkva sv. Ilije *unutra* i Gospe *izvana*, kao i crkva sv. Venerande, te još mali broj crkava po selima dijeceze, koji su Turci ostavili da se njima služe hrišćani.«³¹ Odnosnom vizitacijom najavljeno je najteže razdoblje u egzistiranju crkve, koje je prethodilo njenoj devastaciji.³²

jim u cijeloj Dalmaciji. Grad je upustošen, kuće srušene u potresu, ljudi pomrli od kuge, stvari nestale kao danak u ratu za francuske vojnike, koje predvodi grof Sciara *Bresciano* protiv Turaka, koji su popalili kuće, sela, crkve i samostane i ogoltili ovu zemlju od ljudi i stvari, što je stravično za vidjeti. ... Grad je katolički i pobožan i s tolikom je pobožnošću očekivan presvijetli i veleštovani Posjetitelj, kojeg su starice od 50-60 godina dočekivale na koljenima dok je on prolazio pored njih, zazivajući ga i plačući.«), odakle posjećuje Budvu. Tea PERINČIĆ, »Prilog istraživanju apostolskih vizita Agostina Valiera u dalmatinskim i istarskim biskupijama«, *Povijesni prilozi*, br. 17, Zagreb, 1998., str. 159, 162, 163, 168, 169. Konte i kondotijer Sciara Martinengo je 1571. s vitezom Antoniom Bruttijem užurbano prevezio najamničku vojsku iz Kotora, u vrijeme osmanlijskog napada na Ulcinj. Up.: Miloš MILOŠEVIĆ, *Boka Kotorska, Bar i Ulcinj od kraja XV do kraja XVIII vijeka*, Podgorica, 2008., str. 67.

²⁵ Slavko KOVAČIĆ, »Apostolska vizitacija Barske nadbiskupije 1579. godine«, u: Znanstveni skup »*Fra Šimun Milinović (1835. – 1910.)*, *Povijesne okolnosti i djelo*«, knjižica sažetaka, Split, 2010., str. 14.

²⁶ »Stabat Ædes Cathedralis S. Georgii cum suo collegio Canonicorum, stabant templa S. Petri & S. Eliæ in civitate, ac S. Mariæ in suburbio cum suis unaquæque, ut vocant, Collegiatis, & singulæ quinque vel senis presbyteris constabant, suos vero cuique Archibresbyter præsidebat. In his quotidianæ psalmodiæ ac liturgiæ usus vigebant. Nemo prohibebat, quominus Christiani palam ac libere ad sacras functiones convenirent, rebus divinis operam darent, & publici æris sonitu evocarentur. Nec dubium esse potest, quin sæpe ipsemet Archiepiscopus, præsertim festis & solemnibus diebus ad urbem accederet, divinis officiis in Basilica cathedrali interesset, Missæ sacrificium episcopali ritu decantaret; & identidem ad urbem itans gregem Antibarensem ad Christianam religionem constantissime servandam hortaretur.« D. FARLATI – J. COLETI, *Illyrici Sacri* tomus septimus, p. 106.

²⁷ Vinko MALAJ, »Djelovanje franjevac Dubrovačke provincije među albanskim katolicima«, u: *Samostan Male braće u Dubrovniku* (gl. ur. Josip TURČINOVIĆ), Zagreb – Dubrovnik, 1985., str. 238.

²⁸ »...Christianis diem proximum Dominicum indixit ad conveniendum in in ædem S. Eliæ; nam Cathedrallem Basilicam Georgianam in fanum Mahumeticum Turcæ converterant. Constituta igitur die in templum S. Eliæ ingens Christianorum multitudo confluit. Marinus pontificali ritu sacrificium fecit, concionem habuit, sacra confessione expiatis divina Eucharistia impertiit, iisdemque ex potestate sibi a summo Pontefice tradita plenariam Indulgentiam concessit, plures ex utroque sexu sacrosancto chrismate obsignavit.« D. FARLATI – J. COLETI, *Illyrici Sacri* tomus septimus, pp. 113-114.

²⁹ M. BIZZI, *Iskušenja na putu po Crnogorskom primorju, Albaniji i Srbiji 1610.*, str. 27.

³⁰ M. BIZZI, *Iskušenja na putu po Crnogorskom primorju, Albaniji i Srbiji 1610.*, str. 27.

³¹ M. BIZZI, *Iskušenja na putu po Crnogorskom primorju, Albaniji i Srbiji 1610.*, str. 27-28. Prim. S. M.

³² »Tria itidem illa templa secundum Ædem Cathedrallem vel magnitudine, vel dignitate præcipua Turcæ diruerunt, aut impura superstitione polluerunt; ex his nihil superest præter duo sacella, alterum S. Eliæ in civitate, alterum S. Mariæ suburbanum. De utriusque proventibus sane opimis nihil reliqui fecit rapacitas Turcarum, nisi exiguum portiunculam, quæ vix suppeditat duobus Presbyteris utique sacello præpositis, quod in tenuem victum cultumque satis sit.« D. FARLATI – J. COLETI, *Illyrici Sacri* tomus septimus, p. 12.

Nadalje, u istom, dramatičnom izvještaju, nadbiskup Bizzi navodi »osjećaj slabe sigurnosti u mome stanu u Baru«³³. Može se zaključiti da je njegovo boravište vjerovatno bilo smješteno nedaleko od crkve sv. Ilije, ako ne u istom građevinskom sklopu. »Kako moj boravak u Baru nije bio siguran, nijesam nikad izlazio iz kuće niti sam dozvoljavao članovima moje porodice da bez potrebe šetaju gradom, a nijesam ni ja *izlazio osim u crkvu*, gdje se, naročito u dane svetačke, očekivalo da napasem one duše čestim davanjem sakramenata i, kako sam naprijed rekao, čestim propovijedima.«³⁴

Sl. 1. Stari grad Bar: ulični prolaz zasveden crkvom koja potiče iz XIV. vijeka (»nazvana danas crkvom Sv. Katarine«; Đ. Bošković, *Stari Bar*, str. 24)
Photo: Herwig Stieber

Na kraju vizitacije, nadbiskup Bizzi je »svoje očinske i prijateljske opomene« dao objaviti i priljepiti na crkvi, kao upozorenje »našim milim hrišćanima latinima grada i okoline Bara«.³⁵ Naglasio je njihovu opterećenu savjest i zbog zapuštanja crkava »i ono malo crkvenih dobara preostalih nakon proteklih uzurpacija«; »nestajanjem crkvenih dobara nestaju i sveštenici u Baru, pa konačno i sveti sakramenti, a s vremenom (ne dao Bog) i vjera«³⁶. Za godišnje staratelje crkve sv. Ilije, postavio je 1611. godine, kao i prethodne godine, barskog patricija p. Jeronima Bazzana (*Hieronymus Bazzanus*), Marina Somma (»Summam«),³⁷ Andriju Maria (»Andream Marinum«) i Đorđa *Hidichien* (»Georgium Nuhlicchieum«).³⁸ »Pro Ecclesiae S. Eliæ«, nadbiskup je prokuratorima ponovo stavio

»na savjest ovu važnu brigu«.³⁹ Bizzijeva opomena završava riječima: »Dano u Baru 6. januara 1611., objavljeno u crkvi Sv. Ilije i prilijepljeno na zid ove crkve istog dana«.⁴⁰

³³ M. BIZZI, *Iskušenja na putu po Crnogorskom primorju, Albaniji i Srbiji 1610.*, str. 30.

³⁴ M. BIZZI, *Iskušenja na putu po Crnogorskom primorju, Albaniji i Srbiji 1610.*, str. 30. Prim. S. M.

³⁵ M. BIZZI, *Iskušenja na putu po Crnogorskom primorju, Albaniji i Srbiji 1610.*, str. 96.

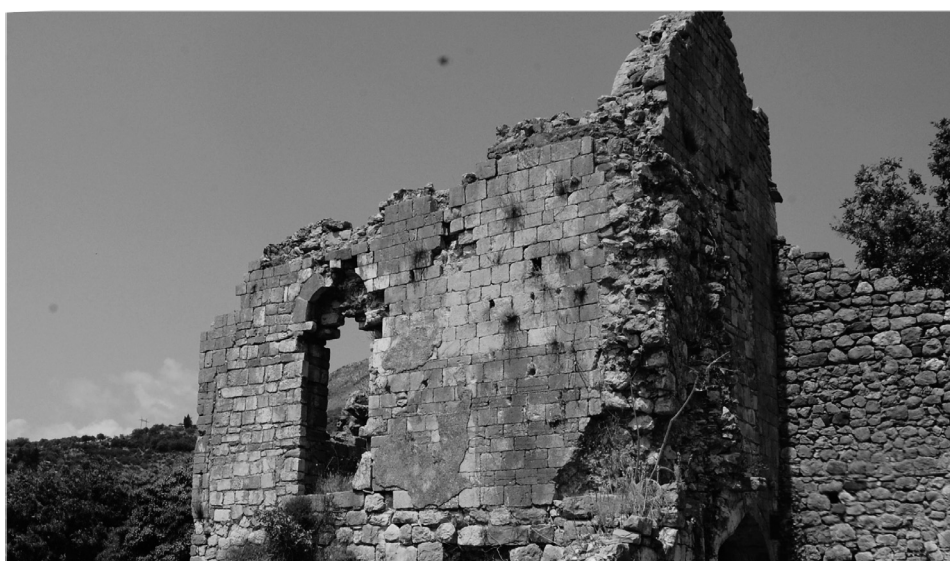
³⁶ M. BIZZI, *Iskušenja na putu po Crnogorskom primorju, Albaniji i Srbiji 1610.*, str. 97.

³⁷ Marin Suma i njegova žena Stana se pominju 18. novembra 1598., kada testamentom barskog sveštenika Marina Vituše, sastavljenim u Dubrovniku, dobijaju malu srebrnu šolju, kao i sve njegovo što se nalazilo u njihovoj kući. Ivan JOVOVIĆ, »Barska dijeceza u aktima dubrovačkog i vatikanskog arhiva«, *Istorijski zapisi*, god. 81, br. 1-4, Podgorica, 2008., str. 71.

³⁸ M. BIZZI, *Iskušenja na putu po Crnogorskom primorju, Albaniji i Srbiji 1610.*, str. 30; D. FARLATI – J. COLETI, *Illyrici Sacri* tomus septimus, p. 119. Uporedi barsko prezime Nikličević, prim. S. M.

³⁹ M. BIZZI, *Iskušenja na putu po Crnogorskom primorju, Albaniji i Srbiji 1610.*, str. 97.

⁴⁰ M. BIZZI, *Iskušenja na putu po Crnogorskom primorju, Albaniji i Srbiji 1610.*, str. 98; »Dat. Antibari VIII. Id. Januar. an. 1611.: eodemque die in æde Eliana publicatæ, ibique ad parietem affixe.« D. FARLATI – J.

Sl. 2. i 3. Stari grad Bar: Sv. Katarina. *Photo:* H. Stieber

U spisima tajnog vatikanskog arhiva nalazi se *Relatio status ecclesiae Antibarensis* – izvještaj nabiskupa Bizzija, vjerovatno od 11. decembra 1618. godine, koji se odnosi na

---

COLETI, *Illyrici Sacri*, tomus septimus, p. 120.

navedeno stanje Katoličke crkve u Baru: »unutar gradskih zidina ostala je jedino crkva Svetoga Ilije, a u okolici crkva Svete Marije, uz još nekoliko drugih crkvi, koje su u toj dijecezi ostavljene na upotrebu kršćanima, zajedno sa svom malobrojnom imovinom, koja je na javnoj dražbi otkupljena novcem od poreza pobožnih stanovnika«⁴¹.

Navedenom građom se nagovještavaju tematika, sadržaji i deskripcije više izvještaja odnosno vizitacija iz narednih decenija 17. stoljeća, koji su zapravo jedini raspoloživi izvori saznanja o barskoj crkvi sv. Ilije. Iako oslikavaju i subjektivni utisak vizitatora, fragmenti crkvene i društvene istorije su takvim dokumentima osvjedočeni u okolnostima vezanim za ukupno stanovništvo, u broju vjernika i odnosnim demografskim promjenama, u urednosti života sveštenika i visini njihovih prihoda. Sve lošije stanje crkava, koje se u njima ogleda, odražava materijalni i socijalni status nekada predominantnog, osipajućeg katoličkog kolektiviteta. Nadbiskupi nisu bili sučeljeni samo s nemogućnošću rezidiranja u Barskoj dijecezi,⁴² već su i tokom svojih posjeta njoj bili izloženi mnogim poteškoćama, opštim neprilikama i konkretnim životnim opasnostima. Apostolski vizitatori i misionari kler i narod podstiču na crkveni red i moralnu disciplinu, ali ukazuju i na migracije,⁴³ konvertiranje, praznovjerja, zloupotrebe, oštećenja, profanisanje i preuzimanje sakralnih objekata. Osiromašenjem u prihodima i plodovima, smanjenjem u broju duša, župe se sažimaju opsegom i u zdanjima, te će, premještanjem nadbiskupske stolice, katedralnim postajati nekadašnje kolegijalne crkve: nakon sv. Marije izvan zidina, prvostolnicom nakratko postaje svetište proroka Ilije.

Po ostavci nadbiskupa Marina Bizzia 1624. godine, vikar Petrus Samueli je brinuo o barskim crkvama tješći vjernike riječima apostolskog vizitatora Garzadorija,⁴⁴ koji Baranima »sacris munusculis large copioseque donavit«⁴⁵. Možda je tom prilikom u Bar dospio i neki molitvenik iz kojeg se pozajmljenica našla u opominjuće intoniranom mandatu o suspenziji dum Antuna Tomasija od strane barskog vikara Samuelija, od 26. septembra 1629. g.⁴⁶

⁴¹ Savo MARKOVIĆ, *Studia Antibarensia*, Perast, 2006., str. 349 (shodno dokumentarnom predlošku iz: *Spisi Tajnog vatikanskog arhiva XVI-XVIII veka* (ur. Marko JAČOV), SANU, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, II odeljenje, knjiga 22, Beograd, 1983.

⁴² Shodno odredbi utvrđenoj na Tridentskom koncilu, ko nije htio ili nije mogao preuzeti svoje biskupsko sjedište, morao se odreći dužnosti, pri čemu su bili izuzeti samo opravdani slučajevi. T. PERINČIĆ, »Prilog istraživanju apostolskih vizita Agostina Valiera u dalmatinskim i istarskim biskupijama«, str. 160.

⁴³ Početkom 17. st. učestale su migracije u nenaseljenu Istru, koju su neprekidno zahvatale epidemije kuge, malarije i gladi, te je Mletačka Republika permanentno sprovodila politiku naseljavanja tog područja. Up.: T. PERINČIĆ, »Prilog istraživanju apostolskih vizita Agostina Valiera u dalmatinskim i istarskim biskupijama«, str. 158.

⁴⁴ Oktavijan Garzadori (Vicenza, o. 1562. – 14. avgust 1652.), dugogodišnji prelat i izvjestilac u Apostolskoj signaturi (Vrhovno crkveno sudište) u Rimu, s položaja biskupa u Bovinu premješten je 11. marta 1624. na upražnjenu stolicu zadarskog nadbiskupa, a 13. jula iste godine imenovan je apostolskim vizitatorom i reformatorom za Dalmaciju. O pohodu biskupija je na više od 2.000 stranica sastavio izvještaj *Visita della Dalmazia di diversi collegi e monasteri 1624/25*, koji se čuva u Arhivu Kongregacije za nauk vjere u Rimu. Uzalud se zalagao 1625. g. za osnivanje provincijskog seminara za obrazovanje svešteničkog podmlatka u Zadru i 1626/27. kod sekretara Kongregacije da se glagoljicom štampa Budinićev prijevod *Katekizma rimskog*. Eduard PERIČIĆ, »Garzadori, Oktavijan«, u: *Hrvatski biografski leksikon*, 4, E – Gm, (gl. ur. Trpimir MACAN), Zagreb, 1988., str. 588. Uporedi: S. MARKOVIĆ, *Studia Antibarensia*, str. 351.

⁴⁵ D. FARLATI – J. COLETI, *Illyrici Sacri* tomus septimus, p. 124.

⁴⁶ Suprotstavljenosti između rodova Samueli i Pasquali su kulminirale 25. marta 1630., uvredama pred pastvom (»javno u crkvi sv. Marije«). Savo MARKOVIĆ, »'U kriptosti suetoga posluxa' – povijest barske patricijske familije Samueli«, *Povijesni prilozi*, god. 28, br. 37, Zagreb, 2009., str. 203-207.

»Præter Elianam nullæ tunc in urbe erant Ecclesiæ; Catholicorum duo millia censa sunt in dioecesi universa; ...« navodi se dalje u spisu iz 1624. godine.⁴⁷

Izvještaj misionara Đorđa Vuškovića o stanju u Barskoj nadbiskupiji, sastavljen prije 24. septembra 1632., ističe da je vikar barskog nadbiskupa Petar Samuelli kriv što je izgubljen barska katedralna crkva sv. Marije,⁴⁸ a da su ona imanja koja su Turci vratili Crkvi malo po malo barski sveštenici prodavali Turcima. Dalje je navedeno da je iz Carigrada došao jedan sandžak u Bar i kaznio mnoge muslimane zbog toga što su falsifikovali sultanov ferman o oduzimanju crkve sv. Ilije u Baru. Naime, gdje je u fermanu pisalo »crkva sv. Ilije«, barski kadija je izmijenio i stavio »crkva Bogorodice«.⁴⁹

U izvještaju o Baru od 3. decembra 1633. godine, saznaje se da sahranjivanje u crkvi sv. Ilije nije bilo dopušteno. Misionar *Giorgio Vscovich* Kongregaciju izvještava na sljedeći način: »Antivari si trova in pegior stato che si trovano quelli infelici populi tra quelli monti p[er]chè questi n[on] hanno se n[on] una Chiesa nella Città dove la ve[n]gono giorno p[er] giorno, che li sia presa ancora quella, e in questa n[on] lasano à sepelirsi, e q[ua]ndo more qualcheduno vano più lontano di dodici miglia à sepelirsi, e certo se n[on] li tenisse Iddio la mano sopra, et li gridare, e amonire...«.⁵⁰

Na crkvu sv. Ilije se moglo odnositi svjedočanstvo iz kasnije vizitacije. Barski nadbiskup Andrija Zmajević u relaciji iz 1671. godine piše da su Osmanlije, u vezi sa događajima iz 1631. godine, zabranili održavanje misa u gradskim kapelama i crkvama. »Navedena crkva Gospe *extra muros* držana je od naših do godine 1662. (!) od kada je zatim (kako sam

⁴⁷ D. FARLATI – J. COLETI, *Illyrici Sacri* tomus septimus, p. 124.

⁴⁸ Uporedi: »...tempio di S[an]ta Maria extra Muros hora Cattedrale del Christianesimo in quella Città, e buttate giù le porte con usare molta crudeltà contra il Santissimo Sacramento dell'Altare buttandolo giù sotto piedi, disfacendo Altari, e spezzando le Sacre Imagini, con havere il tutto abbrugiado, et le ossa de fedeli cavate fuori de monumenti, et buttate fuori, con haver fatto il tempio p[er] loro moschea, lasciando li poveri xpiani senza tempio, ...« (pismo dubrovačkog nadbiskupa Tommasa Kongregaciji od 7. aprila 1631.). *Spisi Kongregacije za propagandu vere u Rimu o Srbima 1622-1644*, I, (ur. Marko JACOV), SANU, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, II odeljenje, knjiga 26, Beograd, 1986., str. 162.

⁴⁹ »...Nalazim da postoji velika nesloga između sveštenika i između sekularnih lica, ... , a Služba Božja se čini on(i) zna(ju) kako, te kada ih želite opomenuti ili reći nešto, nemaju drugo u ustima osim *honorem meum nemini dabo* i ovo caruje u Baru među sveštenstvom, a na njegovoj teritoriji vikar i njegova oholost. Nije mnogo više voljen od hrišćana koliko od Turaka i niko ga ne može gledati koliko je došao u [...] i mržnju svih, jer koliko doznajem, njegova je nadmenost bila uzrok što je crkva uzeta od strane Turaka; a sada su povratili neke posjede Crkve i ove polako prodaju Turcima; na navedeno, ne znam na koji način, brzo stiže naređenje Sv. Kongregacije vikaru i popovima da ne mogu otuđivati crkvena dobra jer se tokom vremena neće naći u Baru ni crkve ni crkvenog dobra, ako budu činili kao što su počeli [...]. Crkva koju su uzeli Turci sada je završena i ne mogu unutra ući ni Turci ni hrišćani, jer je (tu) bio prethodnih dana neki sandžak koji je za hrišćane bio mnogo dobar, a Turke, koji su bili uzrok oduzimanja i destrukcije crkve, mučio je i batinao i htio neke objesiti, ali kesa, neka je prokleta, načini prikladnom svaku stvar, pa je od nekog uzimao hiljadu, od nekog dvije hiljade, od nekog petsto škuda te uzeo ključeve od crkve, nosi ih sa sobom svugdje, ugrabivši onu odluku; za koju kažu Turci da je poslata od sultana da crkva bude uzeta; istina je kažu da je jedan kadija donio jedan ferman po kojem se oduzima crkva sv. Ilije koja se nalazi u gradu ('*Chiesa di S[an]to Ellia, che sta nella Città*'), a ne ona koja se nalazi izvan zidina, ali žele reći da je taj kadija bio podmićen i na nepošteno nagovoren od strane Turaka Bara, te je falsifikovao onaj ferman Velikog Gospodina i gdje se govorilo *S(an)to Elia* umetnuo je *Madona fora*, za ljubav posjeda, i tako poslao onaj ferman po izaslanicima da bi se tim činom potvrdio; a kleo se, da ako se onaj ferman nađe krivotvorenim, neće zaboraviti onaj njihov pravi«. Savo MARKOVIĆ, »Zavještanje crkve sv. Marije *extra muros*: prilog proučavanju sakralnog nasljeđa Bara«, *Matica, Časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu*, god. 16, br. 63, Cetinje – Podgorica, 2015., str. 430. Prim. S. M.

⁵⁰ *Spisi Kongregacije za propagandu vere u Rimu o Srbima 1622-1644*, I, str. 211.

shvatio), zbog malo brige i žara koje su imali hrišćani stanovnici varoši sa svojim župnikom, koji su je mogli zadržati sa nekim poklonom komandantima, bila raskrivena od strane Turaka, koji nam više nisu dozvoljavali držati misu u preostaloj kapeli, kao ni u ostalim crkvama u istoj varoši, osim u kapeli sv. Venerande, oko milju udaljenoj od grada«. ⁵¹

Kanonsku vizitaciju Barskoj dijecezi opisuje u izvještaju od prije 4. februara 1633. godine »Pietro Maserecco Arcivescovo d'Antivari, Primate di Servia«. ⁵² Shodno njegovoj relaciji, može se zaključiti da je crkva sv. Ilije, koja je preuzela katedralnu funkciju, bila manjih dimenzija: »Bar je naseljeniji Turcima nego hrišćanima: ovi među onima koji stanuju unutar zidina i onima izvan ne stižu do 60 familija. Imali su među drugim crkvama jednu nazvanu »*Santa Maria fuori delle mura*«, sa nekoliko imanja, sa kojima su se obdržavala tri sveštenika koji su opsluživali crkvu i bavili se dušebrižništvom: ali su sada već dvije godine kako je pretvorena u džamiju s tim što se sačuvalo dobar dio imanja, za koja sam razumio, da sam ja imao navedeni gubitak, poslao bih glasnika u Konstantinopolj da moli gospodina baila i ambasadora Francuske, da pomognu mojem generalnom vikaru, koji bijaše otišao radi ovoga izvršenja; sada se služe crkvicom Svetoga Ilije (*„adesso si servono della chiesuola di S[an] Elia“*)«. ⁵³

U izvještaju iz Splita od 1. februara 1637. godine *Fra Santo da Spalato Miss[ionari]o in Partibus (Infidelium)* opisuje Bar i translaciju njegovog katedralnog sjedišta. »U Baru sam od onih hrišćana i od nekih velečasnih prezvitera bio obaviješten da u Baru nema više od 10 kuća hrišćana i oko 70 duša, te da je u varoši (*borgo*) 20 katoličkih kuća i 200 duša. Ali šizmatika je na broju kuća 30 i dvjesto trideset duša. Crkvu koja je bila katedralna i bila posvećena u čast Svetog Đura još od početka zauzimanja Bara Turci su pretvorili u džamiju. Crkvu imena Svete Marije izvan zidina Bara, već su oko 4 godine, da su je zbog uzroka i sablazni barskog vikara Samuelija Turci na isti način pretvorili u džamiju... Treća crkva, koja je nazvana Sveti Ilija je unutar grada Bara i opslužuju je ovi velečasni: otac Piero Samuelli vikar, otac Antonio de Tomas arhidakon ⁵⁴ i otac Francesco Pasquali, arcisveštenik (*Arciprete*), čovjek star i vrlo cijenjen«. ⁵⁵

⁵¹ Savo MARKOVIĆ, »Prvi Izvještaj Andrije Zmajevića o Barskoj nadbiskupiji Sv. kongregaciji za širenje vjere: godina 1671.«, *Istorijski zapisi*, god. 71, br. 1-2, Podgorica, 1998., str. 214.

⁵² S. MARKOVIĆ, *Studia Antibarensia*, str. 358.

⁵³ S. MARKOVIĆ, »Zavještavanje crkve sv. Marije *extra muros*: prilog proučavanju sakralnog nasljeđa Bara«, str. 431-432; *Spisi Kongregacije za propagandu vere u Rimu o Srbima 1622-1644*, I, str. 214.

⁵⁴ Barski nadbiskup G. Bianchi, koji je Zupce posjetio 25. novembra 1637., navodi da je tamošnji župnik don Antonio Tomazi iz Bara, »osrednje učenosti«. Dodao je da su se u zubačkoj župnoj crkvi sv. Nikole »nalazile dvije lijepe figure koje je, kada su crkvu u Baru uzeli Turci, jedan hrišćanin ukrao i bile su donesene i smještene u pomenutoj crkvi.« I. JOVOVIĆ, »Barska dijeceza«, str. 80. Mustafa-aga, skadarski dizdar i kadija, 2. jula 1637. navodi da je u vezi s tamošnjim franjevcima (»reformati«) primio pisma od Frana Bolice »per le mani di Sig[nor] Mateo Thomazzi di Ant[iva]ri«. Indikativan je navod Andrije Zmajevića iz izvještaja s prve vizitacije Barskoj nadbiskupiji 1671. g. »Našao sam u gradu kod izvjesnog Mattea Tomassija, otpadnika koji se sad zove Topal (koji bijaše prokurator barskih crkava i prouzrokovao da se njegovim primjerom poturče drugi građani u vrijeme navedenog meteža), nešto svetog ruha za oltarski antipendij, vrlo starog, od zlatnog platna, sa jednom planetom od zelenog somota, koje stvari sam se pobrinuo da iščupam iz njegovih ruku, da bih ih stavio na sigurnom u Budvi; tamo neće ponovo biti uzete od Turaka; ali vidjevši da on pokazuje veliki otpor da ih da van grada, postavih dvojicu hrišćana iz varoši za nove prokurate i predadoh im iste, kao i pečat koji bijaše od metropoljskog Kaptola, sličan sljedećem otisku [...]«. *Spisi Kongregacije za propagandu vere u Rimu o Srbima 1622-1644*, I, str. 311.; S. MARKOVIĆ, »Prvi Izvještaj Andrije Zmajevića o Barskoj nadbiskupiji Sv. kongregaciji za širenje vjere: godina 1671.«, str. 215.

⁵⁵ S. MARKOVIĆ, *Studia Antibarensia*, str. 361, 363; Isti, »*U kriptosti suetoga posluxa*«, str. 210. Prim. S. M.

Izvještaj barskog nadbiskupa Giorgia Bianchija⁵⁶ iz 1637. godine o njegovoj drugoj kanoonskoj vizitaciji Baru donosi podatke o crkvi sv. Ilije: »Na 20. oktobra 1637. počeli smo Drugu vizitaciju Baru i njegovim selima. Prvo smo došli u Bar pošto smo prethodno donijeli poklon turskim gospodarima grada; onda sam našao stanište unutar grada, gdje sam boravio tokom 40 dana obavljajući službu u pomenutom gradu u crkvi *S[an]to Helia* bez ikakvog ometanja (od Nevjernika, ispravljajući i opominjući za svaku grešku ove jadne i bijedne hrišćane. [...] krizmane su u Baru 22 duše; kuća hrišćana unutar grada bijaše 11, kažem jedanaest kuća; u burgu (*‘nel Borgo’*) hrišćana bijaše brojem 60. Hrišćanskih duša izvan i unutar grada bijaše brojem 332. Kuća Turaka unutar grada bijaše brojem 117, izvan grada bilo je kuća brojem 90.⁵⁷ Župnik ovog mjesta, don Petar Samueli i vikar, don Frano Pasquali koji ima 70 godina, stanuju u svojim porodičnim kućama unutar grada i ne mare mnogo za to da duše vjernika duhovno uzdižu, zaboravljaju na stado; [...]. Ostatak novca – 38 hiljada (aspri) bio je kod barskih katolika, i mi smo naredili da se sakupi i da se od njega napravi jedna crkva izvan gradskih zidina, zato što unutra, u crkvi sv. Ilije, Turci ne daju da se sahranjuje.«⁵⁸

Izvještaj nadbiskupa Giorgia Bianchija o svojoj nadbiskupiji, datiran u Rimu na 4. februar 1640. godine, govori da katolici u Baru imaju samo crkvu sv. Ilije, jer im je prije nekoliko godina crkva sv. Đura uzeta i pretvorena u džamiju: »Crkva Bara je sada pod nazivom, ili invokacijom Svetog Ilije (*‘invocat[io]ne di S[an]t’Elia’*), pošto je katedralna crkva sv. Đura bila, već je tome nekoliko godina, zauzeta od strane Turaka i pretvorena u džamiju, tako da nije ostalo čak ni stana za Prelata, koji ako bi želio posjetiti rečenu crkvu, morao bi utoliti poklonima Turke, koji su u onom mjestu strašni, ne dozvoljavajući čak ni sahranjivanje u gradu (*‘la sepoltura dentro la Citta’*) onim malobrojnim hrišćanima kojih je ukupno 7 kuća. Zbog toga se pregovaralo o obnovi za službu katolicima jedne crkve izvan Grada na temeljima jedne urušene crkve.«⁵⁹ Bianchijeva relacija govori o vizitaciji iz prethodne, 1639. godine: »Prvo smo stigli u Bar..., a potom, sljedećeg dana na dan *svete Katarine* održali smo u crkvi Svetog Ilije svečanu misu, napravili potrebne ispravke, upozorili na grijehe koji se ovdje čine. Krizmali smo 13 ljudi, konsultovali se sa onim katolicima u vezi sa novcem od prodaje maslinjaka, vinograda i crkvenih posjeda i utvrdili, da se sa tim novcem napravi crkva na starim temeljima, tako da imaju gdje da sahrane mrtve, jer im u crkvi Svetog Ilije unutar grada nije dopušteno, a i druge službe jedva da mogu da vrše.«⁶⁰

⁵⁶ Papa Urban VIII. ga je 1. oktobra 1635. postavio za barskog nadbiskupa, na štetu pretendenta Dubrovčanina Benedikta Orsinija, biskupa Lješa. Na osnovu Bianchijevog zahtjeva, papa Inocent X. ga je vratio 1644. na predašnju stolicu u Gornju Zadrimu (Sappa), kada, u svađi sa sufraganima, ostavlja nesredene prilike u arhidijezi. S. MARKOVIĆ, *Studia Antibarensia*, str. 364; I. MARKOVIĆ, *Dukljansko-barska metropolija*, str. 206-207; D. FARLATI – J. COLETI, *Illyrici Sacri* tomus septimus, p. 126.

⁵⁷ S. MARKOVIĆ, *Studia Antibarensia*, str. 365.

⁵⁸ [»... nisu baš mnogo poštovani u ovom mjestu, jer uopšte nisu posvećeni tim jadnim hrišćanima i ovi im slabo vjeruju. Pošto su zbog nepažnje izgubili mnogo crkvenih dobara u ovom mjestu, prihod ovih sveštenika za svaki od preostala dva vinograda iznosi godišnje 30 talira, a budući da je izgubljena crkva sv. Marije izvan zidina, prepuštena Turcima, *Comunità* je prodala maslinjake i vinograde koji su bili u posjedu crkve za 70.000 aspri, od čega je dio potrošen za put u Konstantinopolj, kako bi mogli da otkupe pomenutu crkvu. ...«]. I. JOVOVIĆ, »Barska dijeceza«, str. 80.

⁵⁹ S. MARKOVIĆ, *Studia Antibarensia*, str. 366.

⁶⁰ I. JOVOVIĆ, »Barska dijeceza«, str. 82. Prim. S. M.

Barski nadbiskup Bianchi u izvještaju o kanonskoj vizitaciji njegovoj nadbiskupiji od 9. decembra 1640. godine bilježi drugačije podatke koji se odnose na područje Bara: »U Baru kuća katolika unutar i izvan grada biće brojem 100,⁶¹ a neki žive u kućama Turaka, nemajući vlastite kuće, u kojem mjestu se nalazi hrišćanskih duša brojem 600.⁶² *Nemaju drugu crkvu do crkvu sv. Ilije u gradu* i nakon što je zauzeta crkva Svete Marije izvan zidina grada, jadni hrišćani koji su izvan grada, *teško mogu posjećivati crkvu iz razloga što su zaduženi kod Turaka zbog zelenaštva*. Opremu (crkve) čine *‘tre para di paramenti vecchi, calice, una cassetta del Sa[ntissi]mo Sacramento’*; župnik (je) don Pietro Samuelli; prihod ne dolazi do više od 20 škuda. Neki posjedi rečene crkve su prodati od strane sveštenika koji su mrtvi, neki su uzurpirani od strane Turaka; ostali su u potraživanju drveća maslina brojem 150, od kojih živi župnik«.⁶³

Uz crkvu Gospe izvan zidina koja je opustošena 1631., crkva sv. Ilije je najduže bila u upotrebi katoličkih vjernika, ali je u njoj 1633. godine već bilo zabranjeno sahranjivanje. U prvom izvještaju Kongregaciji barskog nadbiskupa Marka Jorge od 15. juna 1697. godine navodi se da je u Baru, pored katedralne, »unutar svojih zidina« bilo »više od pet crkava: sv. Pavla, sv. Petra, sv. Marka, sv. Ilije, sv. Venerande i jedan samostan

Sl. 4. Stari grad Bar: fragment skulpture s katedralnog portala, XIV. stoljeća

Photo: H. Stieber

⁶¹ Podatak znatno odstupa od navoda Petra Masareka (iz 1633.) o 60 familija, ili obavještenja iz 1637. godine, o 60 hrišćanskih kuća. S. MARKOVIĆ, *Studia Antibarensia*, str. 368.

⁶² Misli se na katolike, kojih je po njegovom izvještaju iz 1637. bilo 332, i na pravoslavne, s obzirom da se u izvještaju Spliciánina fra Santa iz iste godine pominje 230 pravoslavnih. S. MARKOVIĆ, *Studia Antibarensia*, str. 369.

⁶³ S. MARKOVIĆ, »Zavještanje crkve sv. Marije *extra muros*: prilog proučavanju sakralnog nasljeđa Bara«, str. 433; *Špisi Kongregacije za propagandu vere u Rimu o Srbima 1622-1644*, I, str. 478-479.

monahinja«;⁶⁴ »...ostalnih 5 (crkava) pretvorene su dijelom u džamije, ili dijelom u konjske štale i druge profane upotrebe, od kojih sv. Petar i sv. Ilija bijahu župne crkve budući da je crkva sv. Ilije služila našim hrišćanima do dolaska pominjanog Foscola«⁶⁵ (januara 1649. godine).

* * *

U prvom izvještaju Andrije Zmajevića o Barskoj nadbiskupiji iz 1671. godine navodi se da su u Baru osim katedralne, zborne »bile crkva sv. Petra, ona sv. Ilije, Gospe *izvan zidina*: veličinom i izradom vrlo otmjene crkve. Izvan zidina nalazi se crkva sv. Nikole⁶⁶ sa svojim samostanom, koja je pripadala ocima konventualcima sv. Frana,⁶⁷ a sada je nastanjena Turcima. Svaka crkva i izdvojena kapela ima svoj zvonik još dan danas, što daje lijep izgled hrišćanskog grada«.⁶⁸ Zapis baroknog erudite, naizgled uzgredan, sugerise umijeće gradnje odnosnih crkava, kao i njihove gabarite, što ih je izdvajalo od brojnih kapela na gradskim fortifikacijama. Vizitacije ne samo što prikazuju materijalne crkvene prilike, već oslikavaju i duhovno stanje vjernika. Moralna i socijalna obilježja crkvene zajednice su, međutim, bila izložena teškim iskušenjima. Kaptol koleđate posvećene starozavjetnom proroku je kroz nekoliko stoljeća imao udjela u izboru barskih nadbiskupa i u religijskom životu grada. U kratkom i dramatičnom razdoblju katedralna, crkva sv. Ilije je bila opremljena samo s tri para starih paramenata, kaležom i kovčežićem Presvetog Sakramenta. Crkva sv. Ilije služila je hrišćanima do dolaska mletačkog generalnog providura Foscola, koji je u januaru 1649. godine, tokom Kandijskog rata (1645. – 1669.), bezuspješno napao Bar.⁶⁹ Kako je sredinom XVII. stoljeća došlo do dokinuća njenih liturgijskih funkcija i, sljedstveno, nestanka toponomastičkih svjedočanstava, uslijedio je period »brisanja« sveltista iz memorije grada.⁷⁰ Tek bi buduća istraživanja mogla donijeti saznanja o ubikaciji crkve, a shodno tome, tipološkim karakteristikama i suodnosu s drugim gradskim središtima društvenog života i sakralnosti.

⁶⁴ Š. RASTODER, »Izvještaj Marka Giorga o Barskoj nadbiskupiji 1697.«, str. 159.

⁶⁵ Š. RASTODER, »Izvještaj Marka Giorga o Barskoj nadbiskupiji 1697.«, str. 159; S. MARKOVIĆ, *Studia Antibarrensia*, str. 386.

⁶⁶ »Blizu iste (sc. 'crkve posvećene našoj Gospi') na udaljenosti od oko 50 koraka postojao je manastir konventualaca sv. Franje. Njihova crkva je bila posvećena slavnom sv. Nikoli i ona je razorena i uništena u navedenom mletačkom napadu preuzvišenog Foscola. Samostan pak i danas postoji sa svojom ogradom, ali u turskom posjedu, koji su ga pretvorili u (objekat) za stanovanje«. Š. RASTODER, »Izvještaj Marka Giorga o Barskoj nadbiskupiji 1697.«, str. 160.

⁶⁷ B. Pandžić je sa ovim navodom uporedio izvještaj nadbiskupa Marina Bizzija iz 1618. g., u kojem se kaže da je samostan u gornjoj varoši pripadao opservantima: »Erat etiam in superiori suburbio conventus Fratrum Minorum de Observantia, sed infidelium iniuriis et vexationibus excitati, conventum deseruerunt; ideo cum eorum ecclesia s. Nicolai dirutus remansit.« Bazilije PANDŽIĆ, »Prvi Izvještaj Andrije Zmajevića o Barskoj nadbiskupiji«, *Radovi Hrvatskoga Povijesnog Instituta u Rimu*, vol. 3-4, Rim, 1971., p. 230. Uporedi: »... praedicta domus, quae ab uno anno vel circa ad regularem ipsius Ordinis observantiam reducta extitit, in suis structuris & aedificiis reparatione non parva...« (13. april 1453.). D. FARLATI – J. COLETI, *Illyrici Sacri* tomus septimus, p. 90.

⁶⁸ S. MARKOVIĆ, »Prvi Izvještaj Andrije Zmajevića o Barskoj nadbiskupiji Sv. kongregaciji za širenje vjere: godina 1671.«, str. 213.

⁶⁹ Š. RASTODER, »Izvještaj Marka Giorga o Barskoj nadbiskupiji 1697.«, str. 158.

⁷⁰ Uporedi: P. VEŽIĆ, »Crkva Sv. Julijane u Splitu«, str. 377.

Prilog: Testament sveštenika Matia Mozija, kapelana u Rijeci dubrovačkoj (Ombla), 27. septembar 1464. [DAD, TN, sv. 20, ff. 17r-18r]

DAD, TN, sv. 20, f. 17r.
(In margine): E(xtractum)

[Testamentum] presbyteri Matei Mozii

Millesimo, indictione, die et loco suprascriptis. Hoc est testamentum presbyteri Matei Mozii capellani in Ombla et his diebus defuncti peste in Ombla, presentatum antescryptis dominis consulibus per dominum Lucham de Bernardo et dominum Andream Minzi de Curianis, testes ascriptos dicto testamento, cuius tenor talis est, videlicet. Ihesus Maria, 1464 adi 27 septembris.

Io pre Matio Mozi de Antivaro vago al viazo di Roma si che fazo questo mio ultimo testamento siando sano e salvo et cum bona memoria.

In prima lasso per primicia et decima a Sancta Maria Mazor in Ragusa ducato uno. Item lasso uno ducato alla fraternita di preti di Ragusa. Anche lasso mio missale a Sancta Maria Magdalena in Breno. Anche lasso per debito alla vechia qual sta cum mi ha nome Marussa iperperi 25. Anche lasso alla dicta vechia schiavine 2 in quale dorme essa. Anche quello m'e debito Radovaz Zierilovich che i sia perdonato. Anche voglio che se daga a Radna muier de Radovaz Zierilovich fostagno I a de iperperi 6 cum manege. Anche lasso a Matcho Radienchovich quello me è debito che i sia perdonato. Anche lasso a suprascrita vechia che debia vestire zoe una vesta de raxa brazzi 10 e le calze cramixe 3 e scarpe e qualche pocrivaza. Anche lasso a pre Cusma una mia zosiza qual e meza infoldrata che i se daga. (f. 17v) Anche lasso a mio barba pre Nicolo tuto altro quello se trovava mio in Ragusa cum questa condicion che me debia pagar mio debito. In prima a Ser Zoan de Fedo perperi 0 grossi 10 pizoli 24. Anche a Ser Marin de Dimitri perpero 1 grossi 9, pizoli 0. Anche a Luxa Galosolovich perperi 10.0.0. Anche a Ivcho Miletich grossi 9 pizoli 0. Anche a Vuchich caliger grossi 4. Anche ho. Centura una cum uno pocho de argento o im (!) pegno per l'anima de Zetcho pellizar per iperperi 2 et vogliu che se daga a Drasula fiola de Sisoie perperi 1.0.0. et lo resto quello sera avanzo del debito che sia a soprascripto pre Nicolo che faza tuto quello li piazzi a sua volunta come scrivo de sopra.

Item quello se trova mio mobile e stabile in Antivaro lasso a mio padre Damian perche quello se trova dela dota dela mia madre in vita sua e che sia tegnuto a maritar le mie sorelle ha nome Marussa e Catarina cum consentimento de pre Nicolo mio barba et se si porano maritare cum altre possessione che se maritano et che reseruano la caxa qual ho in Antivaro per questo facto che supradicta caxa non se po vendere ne dar ne alienar ne donar ne impegnar ne per debito tuor ne per altramente affar solamente che vaga di re in re e di grado in grado al prete qual se trova in nostri gradi, e se per caxo non se trova prete in nostri gradi, che vaga ai canonizi de Santo Ilia in Antivaro, che non la possano impegnar ne vender, solamente che la goldano infrasi. Et si volesino affar qualche cossa d'essa, che li mei propinqui la pono tuor e darla a qualche prete che la golda in vita et che vaga de prete a prete et queluy chi havera quella caxa sia tenuto a dire messe 6 in Sancto Ilia per mi et per mei morti ogni anno. Item lasso a pre Nicolo mio barba che per tutto mio debia

provedere (f. 18r) a far tuto quello li par per meglio tuto quello scrivo de sopra reduzir e conzar como meglio piazzi.

Per salvamento de mia anima me recomando a Dio et a luy perche luy sa tuti i mei facti che non son tenuto. Fazo mio epitrope pre Nicolo Moz.

Unde dicti domini consul et iudices viso dicto testamento et viso quod testes sacramenti super eorum conscientiam ut moris est et examinati separatim unus ab altero dixerunt quod dictus testator erat sanus corpore, mente et intellectu quando condidit dictum testamentum, autenticaverunt ipsum testamentum quod nullo testimonio rumpi possit.

Summary

THE COLLEGIATE CHURCH S. HELIE DE ANTIBARO

On the basis of the archival sources and literature, author discusses historical chronology of the collegiate church of St Elias in Bar, which was built probably in the first half of the fourteenth century. Distinguished for its elegant construction, as evidenced by the archbishop of Bar Andrija Zmajević, the church served as collegiate until the middle of the seventeenth century, and later for some time as the cathedral church of Bar. Baroque erudite seemingly incidentally recorded that, along with some other sanctuaries, the church of St Elias stood out, especially if compared with many other chapels in the town's fortifications. The preserved apostolic visitations show not only material circumstances of the church, but they also reflect spiritual state of the believers. The chapter of the collegiate church, dedicated to the Old Testament prophet, for several centuries influenced election of the archbishops of Bar, as well as they had a prominent role in religious life of the town. In a dramatic period of its function as cathedral church, it was equipped with only three pairs of old paraments, chalice and the receptacle of the most Holy Sacrament. The church of St Elias was in use until the arrival of the Venetian general governor Leonardo Foscolo, who in January 1649, during the Cretan War (1645-1669), unsuccessfully attacked Bar. Namely, from the mid-seventeenth century its liturgical functions were ceased, and, consequently, toponomastic testimonies have disappeared. In the following times started a period of "erasing" the memory on the shrine from the history of the town. Only the future researches could reveal new facts to the knowledge regarding the location of the church, its typological characteristics and correlation with other urban foci of social and religious life.

KEY WORDS: *Bar, the collegiate church of St Elias, Middle Ages, early Modern period, visitations.*